کوردستانێتی شاری موسڵ لەچەندین بەڵگەنامەی جیاجیادا

بەڵگەنامە بیانییەکان

بەشی چوارەم (4-5)

دووشەممە 04.06.2006
دەرسیم دیبەگەیی
Darsim2006@hotmail.com

بەڵگەنامە بیانییەکان ژمارەیان (206) بەڵگەنامەیەو (115) سەرچاوەی بۆ بەکارهاتووە. هەموو مێژوونووس، گەڕیدە، جوگرافیناسو نووسەرە بیانییەکان تەواوی شاری موسڵ بەشارێکی کوردی یان وەکو پارێزگایەکی باشووری کوردستان ناو دەبەن. هەشیانە ویلایەتی موسڵ بەویلایەتێکی کوردی یان بە بەشێکی کوردستان ناودەبات. بۆ زیاتر ئاشنا بوون بە بەڵگەنامەکان چەند دانەیەکیان لەخوارەوە دەخەینەڕوو:

نووسەر حوسێنی مەدەنی، لە لاپەڕەکانی (226-227)ی پەرتووکی (کوردستان و ئیستراتیژی دەوڵەتان)دا نووسیویێتی: (جەواهیر لالە نەهرۆ، کە لەگەڵ (مستەفا کەمال)و (شێخ سەعید) هاوچەرخ بووە، لە پەرتووکی (نگاهی بە تاریخ جهان)دا زۆر راستی بینانەو بە دادپەروەرانەوە بیرو بۆچونی خۆی لەسەر هۆکارەکانی بەرپابوونی شۆڕشی (شێخ سەعید)و بەکارهێنانی گورزی کوشندە زرنگکاری (سیاسەت)ی بێ بەزەییانەی کەمال ئەتاتورک بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشی کوردەکان باس دەکاو دەنووسێ: (لەساڵی (1925)دا لە مەڵبەندە کوردنشینەکانی تورکیادا شۆڕشێکی مەزنو گرنگ دەستی پێکرد. ئەو شۆڕشە راست لە بارودۆخێک دابوو کە لەسەر (موسڵ) لەنێوانی ئینگلیسو تورکیادا هەڵلا سازببوو. خودی ناوچەی موسڵ ناوچەیەکی کوردنشین بوو کە بە ناوچەی کوردنشینەکانو شۆڕشی تورکیا بەسترابۆوە).
بۆ ئێمەی کوردو کوردستانی زۆر گرنگو کاریگەرە، کاتێک کە سەرکردەیەکی جیهانی ناوداری وەکو (جەواهیر لالە نەهرۆی) رزگارکەرو سەرۆکی هیندستان، ویلایەتی موسڵ بەویلایەتێکی کوردنشین ناوببات، کاتێکیش کە ویلایەتەکە ویلایەتێکی کوردنشین بێت، ئەوکاتە بەدڵنیاییەوە هەموو شارەکانی ویلایەتەکە (موسڵ، دهۆک، هەولێر، کەرکوک، سلێمانیو دیالە) بەشێکن لەباشووری کوردستان. بەمەش بەڵگەیەکی تری بێگەردی کوردستانی بوونو کوردبوونی ئەو شارەمان (موسڵ) بۆ دەخاتە سەر خەرمانی بەڵگەنامەکانی کوردستانێتی شاری موسڵو ویلایەتی موسڵ.

محەمەد ئەمین زەکی، لە لاپەرە (14)ی پەرتووکەکەی خۆیدا (خولاسەیەکی تەئریخی کوردو کوردستان)، وە بەپشتبەستنی بە نووسەر (کەی. مالکولم لیسترەنج)، کە لە لاپەرە (88)ی پەرتووکەکەیدا (ولاتانی خەلافەتی رۆژهەلات)دا دەڵێت: (لەسەدەی چوارەمی کۆچیدا (دەیەمی زایینی) خەڵکی موسڵ بەشێوەیەکی گشتی کورد بووینە).
ئەوەی مێژوونووسو رۆژهەڵاتناسی ئینگلیزی (کەی. مالکۆلم لیسترەنج) نووسیویێتی، کوردستانی بوونو کوردبوونی شاری موسڵ دەگەیەنێت، چونکە مێژوونووسی ناوبراو تەواوی دانیشتوانی شاری موسڵ لەسەدەی چوارەمی کۆچیدا/دەیەمی زایینی بەکورد دادەنێت. هەر شارێکیش تەواوی دانیشتوانەکەی کورد بووبێت، کەواتە شارێکی کوردستانیو کوردی بووە، بەڵام دوای داگیرکارییەکانی عارەبو ئیسلام ئەوەی کە ناویان ناوە (فەتح) کردن، ئەو شارە (موسڵ)یان بەرە بەرە

بەعارەب کردووە. ئەمەش بەڵگەیەکی تری بایەخداری کوردستانێتیو کوردێتی شاری موسڵ-ەو ڕۆژهەڵاتناسی ئینگلیزی (لیسترەنج) دەیخایە دەستمانو گشت گومانێک لەدڵو مێشکدا دەڕەوێنێتەوە.

سەرهەنگ عەبدولوەحید، ئەفسەرێکی پاکستانی بووەو لەسەر داخوازی وڵاتەکەی بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ لەئێراق کاری کردووەو لەساڵی (1955)دا پەرتووکێکی بەزمانی ئینگلیزی لەسەر مێژووی کورد نووسیوە بەناوی (کوردو نیشتمانەکەی). سەرهەنگ عەبدولوەحید، لە لاپەڕە (87)ی پەرتووکەکەیدا نووسیوێتی: (نادر قولی خان سوێندی خواردبوو کورد لە سەرزەوی پاک بکاتەوە. ئەمجارەیان جەنگی بە ئابلۆقەدانی موسڵ – گرنگترین شاری کوردستان – لە ئەیلولی (1743ز) دەستپێکرد. دوای تەسک بوونەوەی بازنەی ئابلۆقەکە، بەپێی نەخشەیەکی زۆر ورد، سوپاکەی نادر بەشێکیان لەدیواری شار ڕوخاند، بەڵام کوردە ئازاکان مەردانە کەوتنە بەرگریکردنو بەدیوارێک لە لاشەی دوژمنان، ئەو بەشەیان پڕکردەوەو توانیان ئەو هێزە بەرەو دواوە ڕاوبنێن).
ئەوەی کە ئەفسەری نووسەر سەرهەنگ عەبدولوەحید ئاماژەی پێکردووە، دوو شتمان بۆ دەردەخات کە ئەمانەن: یەکەم ئەو بەروارەی کە نادر قولی خان هێرشەکەی بۆ سەر کوردستان کردووە کە ساڵی (1743) بووە، موسڵ شارێکی گرنگی کوردستان بووە، هەروەها دووەمیان ئەو ساڵەی کە نووسەر پەرتووکەکەی تیا نووسیوە کە ساڵی (1955) بووە، موسڵ هێشتا وەکو شارێکی گرنگی کوردستان دەناسرا، هەر بۆیەش نووسەری ناوبراو بەمشێوەیە لەباسی هێرشی نادر قولی خاندا، شاری موسڵ بەگرنگترین شاری کوردستان ناودەبات، کە مەبەستی ئێمەی بەجوانی پێکاوە.

میرێللا گەلێتی، گەڕیدەو مێژوونووسی ئیتاڵی، لە لاپەڕە (97)ی پەرتووکەکەیدا کە لەژێرناوی (کوردو کوردستان لەنووسراوەکانی ئیتاڵیدا لەسەدەی سێزدەم – نۆزدەم)دا بەچاپی گەیاندووە، نووسیوێتی: (جولەکەکان لە کوردستاندا ژمارەیان زۆربوو، گەڕەکی جولەکان لە موسڵ زۆر کۆنەو دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سارگۆن پاشای ئاشوریەکان کە لەساڵی (720ی پ.ز)، 10 هۆزی جولەکەی بەدیل گرتبوونو ڕایگواستبوونەوە بۆ ناوچەکە. لەسەردەمی داگیرکردنی عارەبیش، جولەکەکان ژمارەیان لە موسڵ زۆربووە).
کاتێک کە مێژوونووسی ئیتاڵی (میرێللا گەلێتی) باسی جولەکەکانی دانیشتووی کوردستان دەکاتو، بەڵگەیەکی تری کوردستانێتی ئەو شارەمان دەخاتە نێو دەست، چونکە ئەو دەنووسێت: (جوولەکەکان لەکوردستاندا ژمارەیان زۆربوو، گەڕەکی جوولەکان لەموسڵ زۆر کۆنە)، کەواتە ئەو مێژوونووسە شاری موسڵ بەشارێکی کوردستانی دادەنێت، بۆیە بەمشێوەیە باسی دەکات.

مستەر ستیڤن هیمسلی لۆنگریک، کە ئەفسەرێکی ڕامیاری بەپلەی (کاپتن)و پشکێنەری بەڕێوەبەرێتی لە حکومەتی ئێراقدا بووە، لە لاپەڕە (24)ی پەرتووکی (اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث)دا دەڵێت: (موسڵ، پایتەختی سروشتی جەزیرەو مەڵبەندی شارەکانی کوردستانی ناوەندبوو، کە بە کەرەستەکانی خانوو دروستکردنی وەکو گەچ، بەردو دار بەناوبانگ بوو).
لێرەدا (مستەر ستیڤن هیمسلی لۆنگریک) گەورەترین بەڵگەی کوردێتیو کوردستانێتی شاری موسڵ-مان دەداتە دەست، کاتێک کە باسی ئەوە دەکات کە شاری موسڵ پایتەختی جەزیرەو مەڵبەندی شارەکانی کوردستانی ناوەند بووە. بەپێویستی نازانم زۆرتر لەسەری بڕۆم، چونکە کاتێک کە کاپتن ستیڤن لۆنگریک شاری موسڵ بەپایتەختی کوردستانی

ناوەند دابنێت، ئەوە هیچ پاساو هێنانەوەیەکی ناوێتو بەدڵنیاییش شارێکی کوردستانییە، ئەگینا چۆن دەکرێت بە پایتەختی کوردستانو جەزیرە؟

پرۆفیسۆر د. جویس بلۆ، کە بەڕەگەز بەلجیکیە، لە لاپەڕە (53)ی پەرتووکی (دۆزی کورد لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی‌و سۆسیۆلۆجی)دا نووسیوێتی: (زرنگکاری (سیاسەتی) ئینگلیز ئەوەبوو کەشاری موسڵ بکا بەبەشێک لەئێراق. لەتشرینی یەکەمی (1922)دا هێزێکی گەورە لەعارەبەکان بەفەرماندەیی ئەفسەرانی ئینگلیزو هیندی هێرشیان کردەسەر ئەو خاکانەی کە نارێکبوون لەسەری لە (بین النهرین)داو ئامانجیان بەئاشکرا بریتی بوو لە (بەرگری کردن لەبراکانو رزگارکردنیان لەهێرشی توندوتیژی تورکەکان)و سەرئەنجام شاری موسڵیان بۆ شارێکی عارەبی گۆڕی).
لەسەرەوەدا بۆچوونەکانو بیروڕای (پرۆفیسۆر د. جویس بلۆ)مان بۆ دەردەکەوێت، ئەویش ئەوەیە کە پرۆفیسۆری ناوداری بەلجیکی شاری موسڵ بەشارێکی کوردی‌و کوردستانی دادەنێت، چونکە ناوبراو لەباسی نیازەکانی ئینگلیز سەبارەت بەشاری موسڵ، باسی ئەوە دەکات کە ئینگلیزەکان دەیانەوێت موسڵ بکەن بە بەشێک لەئێراق، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە موسڵ بەشێک نەبووە لەئێراق بەڵکو لەهەوڵی ئەوەدان بیکەن بە بەشێک لەو وڵاتە، هەروەها دکتۆر جویس بلۆ باسی ئەوەشمان بۆ دەکات کە هێزەکانی عارەب، ئینگلیزو هیندی بەیەکەوە کوردستانیان داگیرکردو لەئەنجامیشدا توانییان باری دیمۆگرافیای شاری موسڵ بگۆڕن لەشارێکی کوردییەوە بۆ شارێکی عارەبی. ئەمانەش هەمووی بەڵگەن بۆ کوردبوونو کوردستان بوونی شاری موسڵو دەیسەلمێنن کە ئەو شارە پێشتر هیچ پەیوەندییەکی بەعارەبو ئێراقەوە نەبووە.

نووسەری عارەب، ئەحمەد فەوزی، لەلاپەڕە (20)ی پەرتووکی (قاسم والکورد خناجر وجبال)دا بەپشتبەستنی بە ئینسکلۆپیدیای (کیبە)ی فەرەنسی، نووسیوێتی: (کوردستان – یان وڵاتی کوردان، ناوچەیەکە لە باشووری رۆژهەڵاتی تورکیای ئاسیاوە درێژ دەبێتەوە هەتا باکووری ئێراقو ئێران. نیشتمانی (کردۆک)ە لە کۆنەوە. شارە سەرەکیەکانی بریتین: لە تورکیا دیاربەکر، لە ئێراق موسڵ، لە ئێران ورمێ).
ناوهێنانی شاری موسڵ لەلایەن ئینسکلۆپیدیای (کیبە)ی فەرەنسی وەکو شارێکی سەرەکی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)، بەڵگەیەکی هەرە گەورەو بەنرخی کوردێتی‌و کوردستانێتی شاری موسڵ-ە، چونکە ئەو ئینسکلۆپیدیا فەرەنسییە راستەوخۆو بێ هیچ پێچو پەنایەک باسی کوردستانییەتی ئەو شارە دەکاتو، بەشارێکی سەرەکی کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان) ناوی دەبات.

کۆمەڵێک لە پسپۆڕانو ئەفسەرانی رامیاری بەریتانی، لە لاپەڕە (22)ی پەرتووکی (کوردو کوردستان)دا، نووسیویانە: (لە کوردستانی باشووردا هەندێک شاری کوردنشینی تر هەن وەک (جەزیرەی ئیبنو عومەر)، زاخۆ، ئاڵتون کۆپری، هەولێر، کەرکوک، رواندز، سلێمانی، کۆیە، موسڵ، کە پایتەختو بازاڕی هەرێمنو بەشێوەیەکی ئاسایی زۆربەی دانیشتوانیان کوردن).

به بۆچوونی ئەو کۆمەڵە پسپۆرو ئەفسەرە بەریتانییە، شاری موسڵ یەکێکە لەشارەکانی باشووری کوردستاندا، چونکە ئەوان راستەوخۆو راشکاوانە باسی کوردستانێتی شاری موسڵ دەکەنو وەکو شارێکی باشووری کوردستان ناویان بردووە. ئەمەش بەڵگەیەکی تری کوردستانی بوونی شاری موسڵ-ە.

سەرچاوەکـــــــــــــــان:

1- حوسێنی مەدەنی، کوردستانو ئیستراتیژی دەوڵەتان، بەرگی یەکەم، نۆڤێمبەری 2000.

2- محەمەد ئەمین زەکی، خولاسەیەکی تاریخی کوردو کوردستان، بەرگی یەکەم 1931، بەرگی دووەم 1937، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، باشووری کوردستان - سلێمانی - چاپی نوێ 2000.

3- سەرهەنگ عەبدولوەحید، کوردو نیشتمانەکەی، وەرگێڕانی ئاکۆ غەریب، چاپخانەی خاک، باشووری کوردستان - سلێمانی 2000.

4- میرێلا گەلێتی، کوردو کوردستان لەنووسراوەکانی ئیتالیدا لەسەدەی سێزدەم-نۆزدەم، وەرگێڕانی جاسم تۆفیق، ستۆکهۆڵم، سوید 2000.

5- المستر ستيڤن هيمسلي لونگيک، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، الطبعة السادسة 1985 بغداد - عراق.

6- پرۆفیسۆر د. جویس بلۆ، دۆزی کورد لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و سۆسیۆلۆجی، وەرگێڕانی لەفارسیەوە کارزان محەمەد، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی – باشووری کوردستان 2004.

7- أحمد فوزي، قاسم والكورد خناجر وجبال، القاهره 1961.

8- کۆمەڵێک لە پسپۆڕانو ئەفسەرانی رامیاری بەریتانی، کوردو کوردستان، وەرگێڕانی حوسێن عوسمان نێرگسەجاڕیو حوسێن ئەحمەد جاف، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، دەزگای چاپو بلاوکردنەوەی ئاراس، باشووری کوردستان - هەولێر 2002.